

С.Г. Небрат

ПОХОВАННЯ ІНГУЛЬСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ З ДЕРЕВ'ЯНИМ ПОСУДОМ

Статтю присвячено дослідженню дерев'яного посуду та його місцю в поховальній обрядовості у населення Інгульської катакомбної культури (ІКК) доби бронзи.

Було виділено п'ять типів дерев'яного посуду, який виготовлявся носіями ІКК: 1-й тип – чаша, 2-й тип – банка, 3-й тип – таця, 4-й тип – ківш, 5-й тип кошик.

Деякі екземпляри дерев'яного посуду були прикрашені декоративним візерунком, а своєю формою могли бути прототипом керамічного посуду. Зіставлення відкриттів, дозволили зробити ряд зауважень. Найбільша кількість могильників з дерев'яним посудом було досліджено в курганах басейну річки Інгулець (у верхів'ях та середній течії) і басейну річки Молочна. Більшість інших могил відкриті у степах Таврії та пониззі Дніпра.

Розміщувався дерев'яний посуд, головним чином, у могили дорослих осіб (переважно чоловіків, іноді жінок). Як показав аналіз археологічних джерел, більшість комплексів демонструють ознаки неординарності. Серед них підвищений відсоток могил з металевими виробами, зброєю. Окремо слід відзначити сліди маніпуляцій з головою померлого.

Дерев'яний посуд, як і інші категорії інвентарю, виконували в поховальному ритуалі певні символічні функції, пов'язані з уявленнями про потойбічне життя та міфологічним мисленням.

Ключові слова: Дерев'яний посуд, Інгульська катакомбна культура.

Як відомо, дерев'яний посуд є невід'ємною складовою матеріальної культури населення Степу та Лісостепу у добу бронзи. Доказом цього є численні випадки виявлення його в поховальних комплексах різних археологічних культур.

Особливо інтерес до даної категорії інвентарю зріс після відкриття серії поховань зрубної культури, в яких були знайдені дерев'яні чаші з металевим окуттям. Протягом 80 – 90-х рр. ХХ ст. були намічені основні напрямки у вивченні дерев'яного посуду і його ролі в ритуальній сфері. Інтерес до проблеми не вичерпався. На даний момент, в археологічній літературі можна знайти роботи, в яких порушені питання класифікації дерев'яного посуду зрубного часу (В.В. Отрощенко, Г.Г. П'ятих), вивчення технології його виготовлення (С.М. Ляшко), визначення соціального статусу/рангу померлих (В.В. Отрощенко, В.В. Цимиданов). В останні роки з'явилися роботи узагальнюючого характеру (К.В. Мінакова) [1, с. 25 – 26; 5, 1994, с. 147; 11, 2012, с. 307- 312; 14, с. 89 – 93; 23, с. 146 – 154; 30, 2004, с. 55].

Вагомий внесок у дослідження дерев'яного посуду доби бронзи зробив Р.О. Литвиненко, який опрацював данні по бабинським похованням Степу та Лісостепу Північного Причорномор'я [8, с. 20 – 54]. Дослідник розробив класифікацію дерев'яного посуду та побачив у Дніпро-Донському регіоні місцеві (катакомбні) витоки обряду використання дерев'яного посуду в поховальному обряді. Підбиваючи підсумки Р.О. Литвиненко зазначив, що є необхідність проведення подібних досліджень окремо для кожної пізньокатакомбної культури/групи пам'яток [8, с. 44].

Слід зауважити, що до недавнього часу не існувало жодної праці, присвяченої дерев'яному посуду катакомбного часу. З цього приводу неабиякий інтерес викликають розробки у цьому напрямку дніпропетровської дослідниці К.В. Мінакової. Протягом останніх років вона опублікувала кілька робіт, присвячених цій категорії інвентарю в різних

культурах середньої та пізньої бронзи [10, с. 11 – 15; 11, с. 307- 312; 12, с. 36 – 43; 13, с. 84 – 93]. Дослідниця запропонувала власну класифікаційну схему дерев'яного посуду катакомбної культурно-історичної спільноти, яка являє собою спробу розподілити відомі знахідки дерев'яного посуду на групи за спільними морфологічними ознаками [12, с. 36 – 43].

Вельми цікавою виявилася стаття К.В. Мінакової присвячена дерев'яному посуду інгульської катакомбної культури [13, с. 84 – 93]. Дослідниця залучила до аналізу та картографувала 51 комплекс інгульської катакомбної культури (далі – ІКК), в яких містилося 53 одиниці дерев'яних ємностей та розділила їх на 6 відділів (чаші-миски, банки, таці, ківш, корзина, скринька). На її думку, чаші та миски, виготовлені з дерева не відігравали особливої ролі в обрядовості інгульських племен. Мною було висунуто протилежне припущення. Вельми великий відсоток поховань з дерев'яним посудом відзначається «нерядовими» ознаками: великими розмірами поховальної споруди, проявом культу голови, престижними речами. Нажаль, обсяг роботи дозволив мені лише торкнутися цього питання. У зв'язку з цим виникла необхідність провести більш повне дослідження з метою дати характеристику комплексам ІКК, в яких було виявлено залишки дерев'яного посуду та спробувати реконструювати його роль в контексті поховального обряду.

Джерельна база дослідження представлена виключно поховальними пам'ятками, відкритими в могильниках Північного Причорномор'я. Мною було проаналізовано 1202 поховання з курганів та ґрунтових могильників, досліджених в різні часи на теренах сучасних України, Молдови та Російської Федерації. З наявного фонду було створено вибірку, в яку увійшло 67 поховань з дерев'яними ємностями, що складає 5,6% від усього масиву.

Слід зауважити, що не всі комплекси однаково інформативні. Погана збереженість знахідок та їх деформація не дозволяють точно встановити розміри та форму виробів. У ході розкопок дослідники могли зафіксувати наявність посудини лише у вигляді округлої плями тліну. Можна припустити, що випадків, коли небіжчика супроводжував дерев'яний посуд було більше, але його рештки не збереглися або залишилися непоміченими під час розчистки долівки могили.

Картографування дало можливість зробити деякі спостереження (Див.: Рис. 1; табл. 1). Найбільша концентрація знахідок припадає на басейн Інгульця (верхів'я та середня течія) та басейн Молочної. У приазовських курганах на схід від Молочної, поховання з дерев'яним посудом зустрічаються вкрай рідко. Більшість інших могил з чашами та мисками походять з курганів Таврії та Нижнього Дніпра. Дуже мало таких знахідок походить з межиріччя Прута та Південного Бугу. Що до пам'яток Криму, то складається враження, що тамтешні племена, майже не практикували традицію класти разом з небіжчиком дерев'яний посуд. Виключенням є катакомба з Північного Криму (Цілинне, к. 1, п. 25) [3, с. 163 - 170].¹

Враховуючи рідкість знахідок дерев'яного посуду, вірогідність відкриття його в однокультурних комплексах у межах однієї курганної групи, а тим більш одного кургану замала. Проте такі випадки відомі: поховання з курганів біля сс. Головкивка, Звенигородка, Первомайка, Заможне, Вовчанськ.

Крім 67 поховань, з яких походять 70 екземплярів дерев'яного посуду різних розмірів та форм було залучено ще 7 катакомб, в яких знайдено інші категорії дерев'яних речей, що

¹ У сукупності всі обрядово-ритуальні норми що були простежені в цьому випадку (дерев'яний посуд у складі поховального приданого, сліди трепанації, та моделювання обличчя за черепом), більш притаманні пам'яткам інгульської катакомбної культури Приазов'я (долина Молочної), ніж Криму. Складається враження, що ця людина була похована з урахуванням деяких немісцевих традицій. К.В. Мінакова також наводить з півострова один комплекс, але інший – п. 12 з к. 9 біля с. Рисове. Щоправда, впевнено віднести його до пам'яток ІКК я не наважився.

можна віднести до посуду, а саме: таці, ківш та корзина. Відзначу, що до вибірки не потрапили футляри, що були знайдені у комплексі зі знаряддями праці майстрів-стрілоробів, які також нагадують таці. Не буде зайвим зауважити, що відомий випадок, коли тацю та футляр було виявлено в одному комплексі (Бурлацьке, к. 3, п. 4) [26, с. 243]. Таці було знайдено у курганах у верхів'ях Інгульця та на Лівобережжі. Ківш та кошик походять з Присамар'я та Приазов'я відповідно.

Всі поховання були здійснені в катакомбах під курганами. Більшість з них були впущені в курган з більш ранніми могилами ямною чи катакомбною доби. Основних могил лише три, всі з Північного Приазов'я (Виноградне, к. 8, п. 1; к. 12, п. 1; Бурлацьке, к. 3, п. 4). Наявність насипу чи досипки над катакомбою достеменно простежено лише у 10 випадках. Більшість могил було відкрито під східною полою кургану.

Проаналізувавши розміри всіх поховальних споруджень можна казати про доволі високу питому вагу катакомб, у яких розміри камер перебільшують середньостатистичні показники. За С.Ж. Пустоваловим до найбільших катакомбних могил належать ті, в яких довжина камери сягає 2,4 м, а ширина 2 м [20, с. 31]. Таким чином, в цю групу можна залучити ледь не кожену четверту могилу з нашої вибірки.

За кількістю похованих всі могили поділяються на індивідуальні, парні та колективні. Зачастиш, дерев'яна посудина знаходилася поруч з одним похованим, рідше з двома. В індивідуальних похованнях небіжчика могла супроводжувати (крім інших речей) тільки одна дерев'яна чаша. В жодному випадку не зафіксовано розміщення більше двох дерев'яних посудин в парних/колективних могилах.

Окремо звернемо увагу на двокамерну катакомбу з кургану біля с. Виноградне, к. 3, п. 36. Вхідна шахта за допомогою лазу поєднувалася з першою камерою. Небіжчика не було, але були присутні кістки правої кисті та зуб людини. Певною мірою, цю камеру умовно можна вважати кенотафом, в якому було знайдено рештки двох неопалених горщиків та однієї дерев'яної чаші. У південно-західній частині першої камери було зроблено отвір-лаз, який ввів до другої камери, в якій було поховано двох небіжчиків, у головах котрих, крім глиняного посуду, була також дерев'яна чаша [21, с. 242].

Дерев'яний посуд можна пов'язувати переважно з похованнями дорослих осіб (здебільшого чоловіків, зрідка жінок), проте у кількох комплексах вони були знайдені у дитячих могилах: Рядові Могили, к. 1, п. 9; Вовчанськ II, к. 1, п. 26; Дуканичі, к. 3, п. 1 [9, с. 143; 24, с. 121 – 122; 27, с. 398 – 400]. У деяких катакомбах рештки дітей було знайдено разом із дорослими, але в цих випадках пов'язувати означену категорію інвентарю саме з дітьми немає підстав.

Орієнтація небіжчиків по сторонах світу різноманітна, переважає південна, південно-західна та східна. Така закономірність пов'язана виключно з місцем розташування більшості катакомб під східною частиною кургану, що характерно для ІКК.

Звертають на себе сліди маніпуляції з головами небіжчиків, які простежені у 23 (35%) комплексах. В цих похованнях голови небіжчиків були відчленовані, та лежали поруч. В більшості випадків глиняною масою с різними домішками були зроблені моделювання обличчя за черепом.

Майже завжди застосовувалася вохра. Вона присутня як на кістках небіжчиків (в тому числі розфарбовані лініями черепи), так й на долівках катакомб (аморфні плями, зображення стоп, знаки та лінії).

З 14 поховань (21 %) походять 22 вироби з бронзи чи їх уламки. Переважно це знаряддя праці – ножі (7 екз.), металеві стрижні (11 екз.), які в одному випадку були шильцями, а в іншому – стрекалами, намистинка (1 екз.). Особливої уваги заслуговує унікальна для пам'яток ІКК діадема з бронзового дроту з поховання Головкивка II, к. 11, п. 6 [16, с. 21, 46]. Зазначу, що наведений показник високий, оскільки в комплексах інгульської

культури металеві знахідки трапляються вкрай рідко (за моїми підрахунками – трохи більше 6%).

Майже в кожній четвертій могилі з дерев'яним посудом знаходилася зброя (кам'яні сокири, стріли, лук, кам'яна булава), що є також доволі високим показником. В 5 катакомбах перетинкою до входу в камеру слугувало колесо транспортного засобу. Найбільш масовою знахідкою є глиняний посуд, як керамічний, так й неопалений (45%). Також до найбільш масових знахідок відносяться вироби з кременю (відщепи, пластинки, скребачки, вістря стріл) та каменю (розтиральники, «випрямачи стріл»). Крем'яні чи кам'яні вироби траплялися у могилах як правило у кількості 1-3 екземплярів. Але бувають випадки, коли готові вироби з кременю, або їх заготовки знаходили у великій кількості в одному комплексі. Прикладом може бути катакомба з Приорілля – Заплавка I, к. 4, п. 9. Компактною купою в шахті були розміщені жовна кременю та вироби з нього [6, с. 42]. В цьому контексті слід згадати й про могили майстрів-ремісників, що спеціалізувалися по виготовленню стріл та містили значну кількість крем'яних виробів (Довга Могила, к. 2, п. 2; Бурлацьке, к. 3, п. 4) [9, с. 214 – 215; 26, с. 243]. Неординарною та цікавою знахідкою можна назвати невеликий кам'яний «олтар» з комплексу Рибасово II, к. 1, п. 4 [9, с. 232]. До рідкісних знахідок також можна віднести янтарну намистинку з поховання Рибасово II, к. 1, п. 8, а також дерев'яний виріб з Високої Могили, в якому В.І. Бідзіля та Е.В. Яковенко побачили рало [9, с. 233; 2, с. 146 – 152].

Аналізувати поховання з тацями важко, оскільки вибірка занадто мала. Так чи інакше, але кожен з п'яти комплексів демонструє щонайменше одну ознаку неординарності. Так, на перший погляд «рядове» поховання біля с. Барвинівка мало другу невеличку (порожню) камеру [22, с. 130]. Небіжчика з п. 9, біля с. Голоківка (к.гр., IV, к. 8) супроводжував браслет із зубів оленя, що є рідкісною категорією поховального інвентарю [17, с. 42]. В інших випадках у складі поховального приданого були знайдені вироби з бронзи та зброя.

Варто сказати, що давно була помічена плутанина в термінології. Одну й ту ж саму знахідку один дослідник може назвати «чашею», тоді як інший – «мискою». Свого часу Р.О. Литвиненко поступив дуже логічно, звернувшись до тлумачних словників В. Даля та С.І. Ожегова. Але незважаючи на це, виникли певні труднощі, оскільки термін «миска» є, певною мірою, еквівалентом «чаши». Крім того, варто зазначити, що погана збереженість та деформація дерева не завжди дозволяє чітко реконструювати профіль.

З могильників Північного Причорномор'я походять щонайменше п'ять типів дерев'яного посуду, який виготовляли майстри-різб'яри інгульської катакомбної культури: 1 тип – *чаша/миска*; 2 тип – *банка*; 3 – *таця*; 4 тип – *ківш*; 5 тип – *кошик*.

Чаша (або миски) – вид посуду у вигляді округлого в плані виробу з направленими вгору, або трохи загнутими досередини вінцями, пласким або напівсферичним дном. Більшість дерев'яних чаш та мисок мала діаметр 15, 20 або 25 см (Див.: Таб. 1; Рис. 3. 1-3, б).

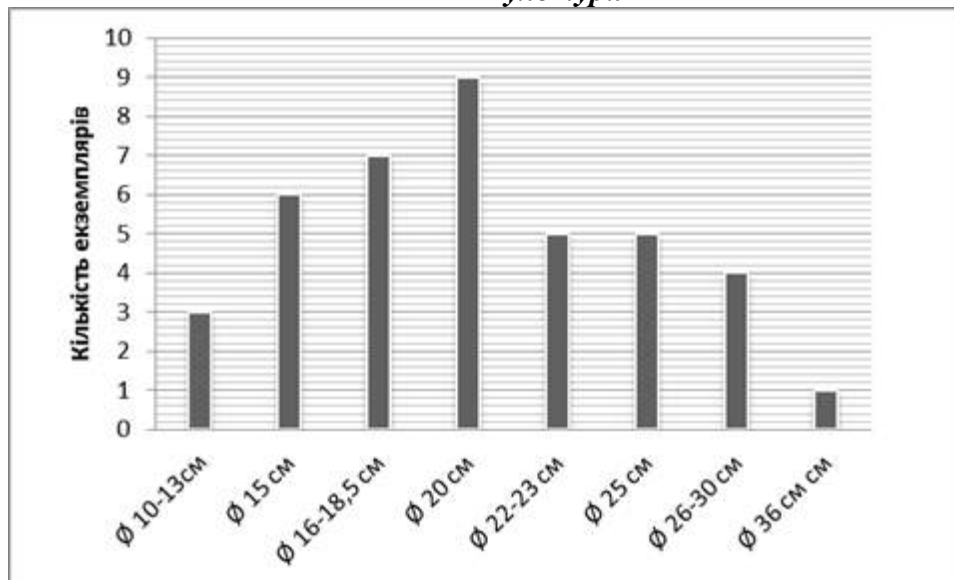
Деякі дерев'яні чаші могли бути прототипами керамічних. Так, посудини, відкриті під курганами біля с. Голоківка (II к. гр., к. 11, п. 2) та с. Волчанська (к.гр. II, к. 1, п. 26) мали виступи з вертикальними отворами [16, с. ; 24, с. 122 – 123]. Серед керамічного комплексу ІКК можна знайти їм аналогії. Можна також припустити, що на стінки деяких чаш наносився орнамент. В цьому контексті викликає інтерес п. 16 з Царьової Могили. В ньому було знайдено фрагмент стінки дерев'яної чаші з потоншеним закругленим вінчиком, що плавно переходив у злегка випуклий корпус. На зовнішній поверхні нанесено наколотий орнамент у вигляді 2 вертикальних рядів гострих кутів вершинами направлених одне до одного. Під вінчиком один отвір діаметром 0,3 см (Рис. 3. 3) [9, с. 224]

Найбільші за діаметром знахідки (30 см та більше) умовно можна віднести до блюд – великих тарілок круглої або довгастої форми, що слугували для подачі страв (за визначенням С.І. Ожегова). Автору відомі дві посудини діаметром 30 см, які походять з

молочанських курганів. Прикладом блюда овальної форми може бути виріб, знайдений у Криму (Цілинне, к. 1, п. 25). Окремої уваги заслуговує блюдо (25 × 30 см) з кургану біля с. Бурлацьке. Воно мало дерев'яну перетинку, яка ділила посудину на дві частини [26, с. 244].

Таблиця 1.

Діаметри дерев'яних мисок та чаш в похованнях інгульської катакомбної культури

Таця (або піднос) – плоский посуд для перенесення страв, прямокутної чи підовальної форми. Таці мали підпрямокутну або підовальну форму. Голоківська знахідка (к. 8, п. 9) мала розміри 70 × 35 см, барвинівська – 45 × 25 см, бурлацька – 45 × 30 см. Два останні екземпляри мають близькі розміри.

Банка – посудина з циліндричним профілем. Найбільш виразний екземпляр походить з п. 17 Високої Могили (Рис. 3. 6). Висота виробу – 13 см, діаметр по вінцях – 17 см [2, с. 146-147]. Банок до нас дійшло дуже мало. По-перше, така форма посуду у катакомбний час була непопулярною, а по-друге, вирізання банки – більш трудомісткий процес.

Ківш – відкрита посудина з ручкою для зачерпування та розливання рідини. Округла або овальна в плані, з плоским або сферичним дном. Ківш з поховання біля с. Бурлацьке на Донеччині мав овальну в плані форму, довжина виробу – 20 см (ручка збереглася частково), ширина 11 см, висота – 9 см (Рис. 3. 8) [26, с. 240 – 241].

Кошик – ємність, різна за формою та розмірами, сплетена з лози, прутів, стебел або іншого. Використання у побуті обмежено перенесенням та/або зберіганням чого-небудь. Публікація п. 4 з к. 3, біля с. Шандрівка, в якому були знайдені залишки кошика, позбавлена графічного зображення знахідки, а текстове описання не дає повної уяви стосовно розмірів та форми знахідки. Саме тому доцільно навести описання знахідки мовою оригінальної публікації: «На дне колодца найден остов сгоревшей без доступа воздуха корзины, диаметром от 4 до 7 мм, сплетенной из прутьев, между которыми был пропущен расщепленный пополам прут, соединенный шнуром. Сверху каркас был оплетен полосками лыка» [7, с. 18]. Можна лише припустити, що мова йде не про діаметр корзины, а про товщину лозини, з якої було зроблено виріб.

Виготовлення посудини могло займати багато часу та роботи. Крім того, стародавній різб'яр попередньо мав знайти дерево необхідної породи, з якого можна вирізати заготовку потрібної форми та розмірів. Сировину, ймовірно, просушували, щоб виготовлена ємність не тріснула, або не зсохлася вздовж волокон. Завершувалася робота відшліфовуванням внутрішньої та зовнішньої поверхні дерева. В окремих випадках наносили орнамент.

Ймовірно, найбільш придатний та зручний для виготовлення чаш та мисок міг бути кап. З цього приводу згадаю поховання 17 з к. 1 біля с. Нове Запоріжжя, в якому було знайдено чашу [28, с. 65]. Дослідники дійшли висновку, що вона була зроблена з кількох частин, оскільки на вінцях та на її корпусі волокна дерева мали різний напрямок. На мою думку, ємність була зроблена з капу, оскільки саме кап має таку особливість – різний напрямок волокон.

Як ми вже казали, в індивідуальних похованнях небіжчика могла супроводжувати (крім інших речей) не більше однієї дерев'яної чаші. На противагу глиняний посуд в похованнях інгульської культури зустрічається у кількості 2 керамічних посудин в одному комплексі доволі часто. Дерев'яний посуд цінувався в давнину. Проводячи більш пізні аналогії скажу, що вироби в'ятських майстрів петровських часів були доволі престижним подарунком. Не даремно архієрей Олексій Тітов у листі до цариці Катерини I пише: «...Вашему Величеству челом бую двенадцать чашек капових, которые у нас на Вятке строятся...» (березень, 1721 р.) [9, с. 3 – 4].

Проаналізувавши всі відомі пам'ятки ІКК, що містилися у складі поховального приданого дерев'яний посуд можна сказати, що більшість комплексів демонструють ознаки, які виділяють їх з поміж рядових могил. Розміри катакомб, що перевищують середньостатистичні показники, велика питома вага поховань з рідкісними виробами, наявність зброї. В разі трактування кам'яної сокири/булави як символу влади, доречним буде припущення, що частина осіб належала до панівної верстви суспільства та/або певним чином пов'язані з воєнною сферою.

Як вже зазначалось, в одному з поховань – Рибасово II, к. 1, п. 8, було знайдено янтарну намистинку. Враховуючи, що найближчі родовища янтарю, які знаходяться на Волині, були важко доступними мешканцям степових просторів, можна казати про високий статус прикраси. Певно, що прикрасою, виробленою з рідкого мінералу могла похизуватися не кожна людина.

Прямим натяком на зв'язок з релігійною сферою та магичними практиками людей, похованих з дерев'яним посудом, можуть слугувати *зафіксовані* випадки маніпуляцій з головами небіжчиків. В першу чергу це стосується звичаю моделювання обличчя за черепом (18 випадків). Але варто відзначити, що в кількох комплексах були знайдені відчленовані від тіла голови, які не мали ознак моделювання (4 випадки). Певно, голова (череп) використовувалася під час релігійної церемонії. В якості яскравого (сучасного!) прикладу можна згадати урочисту ходу кардинала Мирослава Влка з черепом Святого Вацлава 28 вересня 2006 року.

Маніпуляції здійснювалися не тільки з рештками померлих, але й з речами, які їх супроводжували, зокрема й з посудом. Зараз мова йде про виявлення певних закономірностей розташування дерев'яного посуду в могилі та практику його перевертання.

Відносно тіла небіжчика дерев'яний посуд міг розміщуватися майже в усіх можливих місцях, проте ретельний аналіз локалізації цих знахідок дозволяє виявити певні тенденції (Таб. 2). Як правило, посуд з дерева розміщувався в найбільш «значущих» місцях – біля голови, або біля правиці небіжчика. Більш того, відомі випадки, коли голову померлого відчленовували від тіла, а на її місце ставили чашу (Войкове, к. 2, п. 3; Веселі Терни – Першотравневий кар'єр ПнГЗК, к. 1, п. 8; Виноградне, к. 3, п. 35) [9, с. 404, 416 – 417; 21, с. 241]. Можна припустити, що таке розташування було обумовлено високим семіотичним статусом дерев'яної чаші.

Таблиця 2.

Розташування дерев'яного посуду відносно тіла померлого.

Місце розташування	Дерев'яний посуд			
	Чаша/миска	Таця	Ківш	Кошик
Поряд з головою	31	3	0	0
На місці голови	3	0	0	0
Біля правої руки	8	0	0	0
Біля лівої руки	3	1	0	0
Під кистю	2	0	0	0
Поруч з правим стегном	2	0	0	0
Біля ніг	4	1	1	0
В шахті	1	0	0	1
В порожній камері	1	0	0	0

В процесі аналізу археологічного матеріалу виділена низка випадків нестандартного покладання дерев'яного посуду. В кількох комплексах (близько 20%) різними дослідниками достеменно вдалося зафіксувати той факт, що чаша знаходилася у могилі догори дном. Певно, таких випадків було більше, але не завжди це було можливо простежити. В похованні Малозахар'їне, к. 1, п. 5, невеличкою дерев'яною баночкою були накриті гральні фішки [7, с. 7 – 8].

Слід одразу зауважити, що практика перевертання посуду була поширена не тільки в середовищі катакомбних племен. Це явище надкультурне. Крім того, ця традиція продовжувала існувати й в більш пізні часи. Ритуал перевертання посуду відомий в різних археологічних культурах як доби бронзи (зокрема в зрубній культурі), так і у більш пізній час – у середовищі лісостепового населення Лівобережжя скіфського часу [18, с. 142], простежується він на античних некрополях [15, с. 269], а пізніше у слов'ян [29, с. 119 – 127]. Цікаво, що у українців Полісся ще в ХІХ ст. існувала традиція перевертати миску, в якій несли за труною палаюче вугілля, а також залишати на могилі догори дном горщик, в якому знаходилася свячена вода для кропіння могили [25, с. 263].

Прикладів багато, як багато і пояснень цій маніпуляції. На думку різних дослідників, перевертання посуду під час поховання трактувалося як: 1) спроба запобігти «поверненню» небіжчика (Н.І. Толстой); 2) елемент магічних дій для спілкування з потойбічним світом (Ю.В. Балакіна); 3) умова для переходу в інший світ (М.Ф. Косарев); 4) перешкода переродженню небажаної/небезпечної людини (Т.М. Свешнікова, Т.В. Цив'ян); 5) викриття або позначення чаклуна (В.В. Шерстюк); 6) ритуальна дія, пов'язана з відходом померлого в інший («нижній», загробний) світ (С.М. Ляшко, О.В. Кияшко); 7) символ вод, що піднімаються на поверхню і йдуть під землю (Ю.І. Михайлов); 8) спробу підсилити семантику орнаменту на посуді, зокрема, малюнку «світового дерева» (О.В. Кияшко, М.О. Чмихов); 9) ритуал, який здійснювався в разі особливих обставин смерті (І.Ф. Ковальова); 10) позначення тих людей, які володіли магічною здатністю переміщуватись в різних сферах міфологічного простору Всесвіту (Л.В. Панкратова) [4, с. 15 – 28].

Слід сказати, що ці припущення, в більшій чи меншій мірі наближують нас до розуміння сенсу цієї традиції, але всі вони не позбавлені вад. Так само важко відповісти на питання: для кого саме призначалися напої та страви, які містилися у дерев'яному посуді? Людині, померлим пращурам чи богам? Думаю, однозначну відповідь знайти також важко. Так чи інакше, всі ці дії, на думку людини доби бронзи, мали сприяти переходу померлого з одного світу в інший.

Розглянуті матеріали засвідчують, що поховальний обряд інгульської катакомбної культури в деяких випадках передбачав супровід небіжчиків дерев'яним посудом. Найбільша кількість могил, з цією категорією інвентарю, було досліджено в курганах Інгульця, Молочної, Нижньому Дніпрі та степах Таврії.

Погана збереженість матеріалу не завжди дозволяє впевнено говорити про розміри та форму знахідки, але можна виділити наступні типи посуду: миски/чаші, баночки, таці, ківш та кошик. Деякі з них були орнаментовані, проте не мали бронзового окуття, яке з'являється у добу пізньої бронзи.

Дерев'яний посуд зустрічається в похованнях дорослих осіб, здебільшого чоловіків. Зрідка жінки та діти супроводжувались таким поховальним приданим. Як показав аналіз археологічних джерел, більшість комплексів демонструють ознаки неординарності. Серед них підвищений відсоток могил з металевими виробами, зброєю. Окремо слід відзначити сліди маніпуляцій з головою померлого.

Дерев'яний посуд, як і інші категорії інвентарю, виконували в поховальному ритуалі певні символічні функції, пов'язані з уявленнями про потойбічне життя та міфологічним мисленням. Ритуальне перевертання посуду догори дном, випадки розміщення його замість голови небіжчика додатково підтверджують цей висновок.

Витоки традиції застосування у поховальному ритуалі дерев'яного посуду слід шукати у більш ранніх культурах доби бронзи степів Північного Причорномор'я, зокрема в пам'ятках ямного та ранньокатакомбного часу.

Список використаної літератури

1. Антонов А. Л. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти / А. Л. Антонов, В. В. Отрошенко // *Археологія*. – 2004. – № 1. – С. 18 – 30 ; Antonov A. L. Osoblyvosti rytualnoho posudu zrubnoi spilnoty / A. L. Antonov, V. V. Otroshchenko // *Arkheolohiia*. – 2004. – № 1. – S. 18–30
2. Бидзиля В. И. Рало из позднеямного погребения конца III – начала II тысячелетия до н. э. / В. И. Бидзиля, Э. В. Яковенко // *Советская археология*. - 1973. – № 3. – С. 146 – 152 ; Bidzilya V. I. Ralo iz pozdneyamnogo pogrebeniya kontsa III – nachala II tysyacheletiya do n. e. / V. I. Bidzilya, E. V. Yakovenko // *Sovetskaya arkheologiya*. - 1973. – № 3. – S. 146 – 152
3. Данилова Е. И. Катакомбные погребения с трепанированным черепом в Крыму / Е. И. Данилова, В. Н. Корпусова // *Советская археология*. - 1981. – № 1. – С. 163 – 170 ; Danilova Ye. I. Katakombnye pogrebeniya s trepanirovannym cherepom v Krymu / Ye. I. Danilova, V. N. Korpusova // *Sovetskaya arkheologiya*. - 1981. – № 1. – S. 163 –
4. Демченко О. В. Ритуал перевертання посуду в поховальному обряді катакомбної культури та спроба інтерпретації його значення / О. В. Демченко // *Записки історичного факультету [Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова]*. — 2012. — № 23 — С. 15 – 28 ; Demchenko O. V. Rytual perevertannia posudu v pokhovalnomu obriadi katakombnoi kultury ta sproba interpretatsii yoho znachennia / O. V. Demchenko // *Zapysky istorychnoho fakultetu [Odeskoho natsionalnoho universytetu im. I. I. Mechnykova]*. — 2012. — № 23 — S. 15 – 28.
5. Деревообрабатывающее ремесло эпохи бронзы // *Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине* / С. С. Березанская, Е. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко; отв. ред. И.Т. Черняков. – Киев: Наукова думка, 1994. – С. 133-151 ; *Derevoobrabatyvayushchee remeslo epokhi bronzy // Remeslo epokhi eneolita – bronzy na Ukraine* / S. S. Berezanskaya, Ye. V. Tsvek, V. I. Klochko, S. N. Lyashko; otv. red. I. T. Chernyakov. – Kiev: Naukova dumka, 1994. – S. 133-151.
6. Ковалева И. Ф. К вопросу о развитии ремесла в эпоху бронзы / И. Ф. Ковалева // *Древности степного Поднепровья III – I тыс. до н. э. : сб. науч. трудов. – Днепропетровск: Издательство Днепропетровского университета, 1983. – С. 40 – 47 ; Kovaleva I. F. K voprosu o razvitiu remesla v epokhu bronzy / I. F. Kovaleva // *Drevnosti stepnogo Podneprovya III – I tys.**

do n. e. : sb. nauch. trudov. – Dnepropetrovsk: Izdatelstvo Dnepropetrovskogo universiteta, 1983. – S. 40 – 47

7. Ковалева И.Ф. Курганы эпохи бронзы степного Правобережья Днепра / И. Ф. Ковалева, А. В. Андросов, В. Н. Шалобудов, Д. В. Мартюшенко // Проблемы археологии Поднепровья : межвуз. сб. науч. труд. / редкол. : И. Ф. Ковалева и др. – Днепропетровск : ДГУ, 1989. – С.3–26 ; Kurgany epokhi bronzy stepnogo Pravoberezhya Dnepra / I. F. Kovaleva, A. V. Androsoy, V. N. Shalobudov, D. V. Martyushenko // Problemy arkheologii Podneprovya : mezhvuz. sb. nauch. trud. / redkol. : I. F. Kovaleva i dr. – Dnepropetrovsk : DGU, 1989. – S.3–26

8. Литвиненко Р. А. Деревянная посуда культуры Бабино / Р. А. Литвиненко // Донецкий археологический сборник. – 2004. – Вып. 11. – С. 20 – 54 ; Litvinenko R. A. Derevyannaya posuda kultury Babino / R. A. Litvinenko // Donetskii arkheologicheskii sbornik. – 2004. – Vyp. 11. – S. 20 – 54

9. Мельник О. О. Курганы Криворіжжя / О. О. Мельник, І. О. Стеблина. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. – 474 с. ; Melnyk O. O. Kurhany Kryvorizhzhia / O. O. Melnyk, I. O. Steblyna. – Kryvyi Rih : Vydavnychiy dim, 2012. – 474 s

10. Минакова Е. В. Деревянная посуда в погребениях ямной культурно-исторической общности Украины / Е. В. Минакова // Археологія & фортифікація Середнього Подніпров'я : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського держ. Іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори 2006», 2011. – С. 11 – 15 ; Minakova Ye. V. Derevyannaya posuda v pogrebeniyakh yamnoy kulturno-istoricheskoy obshchnosti Ukrainy / Ye. V. Minakova // Arkheologiya & fortifikatsiya Serednogo Podniprova : zb. mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf. na chest 10-richchya stvorennya viddilu starozhitnostey Kam'yanets-Podil'skogo derzh. Ist. muzeyu-zapovidnika. – Kam'yanets-Podil'skiy : PP «Medobori 2006», 2011. – S. 11 – 15

11. Минакова К. В. До проблеми дерев'яного посуду доби бронзи / К. В. Минакова // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України : матер. III Луганської міжнар. іст.-археол. конф., присвяченої пам'яті С. Н. Братченка. – Луганськ, 2012. – С. 307 – 312 ; Minakova K. V. Do problemy derevianoho posudu doby bronzy / K. V. Minakova // Problemy doslidzhennia pamiatok arkheologii Skhidnoi Ukraina : mater. III Luhanskoï mizhnar. ist.-arkheoloh. konf., prysviachenoi pam'iaty S. N. Bratchenka. – Luhansk, 2012. – S. 307 – 312

12. Минакова К. В. Типологія дерев'яного посуду з поховань катакомбної культурно-історичної спільності / К. В. Минакова // Схід. – 2015. – №7. – С. 36 – 43 ; Minakova K. V. Typologii derevianoho posudu z pokhovan katakombnoi kulturno-istorychnoi spilnosti / K. V. Minakova // Skhid. – 2015. – №7. – S. 36 – 43

13. Минакова К. В. Дерев'яний посуд з поховань інгульської катакомбної культури / К. В. Минакова // Музейний вісник. – 2015. - № 15. – С. 84 – 93 ; Minakova K. V. Dereviyaniy posud z pokhovan inhul'skoi katakombnoi kultury / K. V. Minakova // Muzeinyi visnyk. – 2015. - № 15. – S. 84 – 93

14. Отрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья / В. В. Отрощенко // Проблемы археологии Поднепровья: сб. науч. тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – С.89 – 93 ; Otroshchenko V. V. Dereviannaia posuda v sрубnykh pohrebnyiakh Podneprovya / V. V. Otroshchenko // Problemy arkheolohyy Podneprovya: sb. nauch. tr. – Dnepropetrovsk: DHU, 1984. – S.89 – 93

15. Папанова В. А. Особливості поминально-поховального обряду некрополя Ольвії / В. А. Папанова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2002. – Вип. 15. – С. 267 – 272 ; Papanova V. A. Osoblyvosti pomynalno-pokhovalnoho obriadu nekropolia Olvii / V. A. Papanova // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho univerystetu. – 2002. – Vyp. 15. – S. 267 – 272

16. Полин С. В. Курганы верховьев Ингульца (курганы у сс. Успенка и Головкивка) : препринт / С. В. Полин, Н. П. Тупчиенко, А. В. Николова. — Кировоград, 1992. – 47 с. ;

Polin S. V. Kurgany verkhovev Ingultsa (kurgany u ss. Uspenka i Golovkovka) : preprint / S. V. Polin, N. P. Tupchienko, A. V. Nikolova. — Kirovograd, 1992. — 47 s.

17. Полин С. В. Курганы верховьев Ингульца (курганы у с. Головковка) : препринт / С. В. Полин, Н. П. Тупчиенко, А. В. Николова. — Кировоград, 1993. — Вып. 2. — 48 с. ; Polin S. V. Kurgany verkhovev Ingultsa (kurgany u s. Golovkovka) : preprint / S. V. Polin, N. P. Tupchienko, A. V. Nikolova. — Kirovograd, 1993. — Vyp. 2. — 48 s.

18. Пеляшенко К. Ю. Ліпний посуд як елемент поховальної обрядності населення скіфського часу Дніпро – Донецького Лісостепу / К. Ю. Пеляшенко // Древности 2012 : Харьковский историко-археологический ежегодник. — 2012. — Вып. 11. — С. 134 – 146 ; Peliashenko K. Yu. Lipnyi posud yak element pokhovalnoi obriadnosti naselennia skifskoho chasu Dnipro – Donetskooho Lisostepu / K. Yu. Peliashenko // Drevnosty 2012 : Kharkovskiy ystoryko-arkheolohycheskyi ezhehodnyk. — 2012. — Выр. 11. — S. 134 – 146

19. Перминова Н. И. Каповая шкатулка / Н. И. Перминова. - Горький : Волго-Вят. кн. изд-во, 1984. — 128 с. ; Perminova N. I. Kapovaya shkatulka / N. I. Perminova. - Gorkiy : Volgo-Vyat. kn. izd-vo, 1984. — 128 s.

20. Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда) / С. Ж. Пустовалов. — Киев : Наук. думка, 1992. — 152 с. ; Pustovalov S. Zh. Etnicheskaya struktura katakombnogo naseleniya Severnogo Prichernomor'ya (po materialam pogrebalnogo obryada) / S. Zh. Pustovalov. — Kiev : Nauk. dumka, 1992. — 152 s.

21. Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры / С. Ж. Пустовалов // STRATUM plus. — 1999. - № 2. - С. 225 – 255 ; Pustovalov S. Zh. Modelirovanie litsa po cherepu u naseleniya ingulskoy katakombnoy kultury / S. Zh. Pustovalov // STRATUM plus. — 1999. - № 2. - S. 225 – 255

22. Пустовалов С. Ж. Комплекс курганов № 7, 8, 9 Довгой Могилы у с. Барвиновка Запорожской области / С.Ж. Пустовалов // Старожитності степового Причорномор'я і Криму : зб. наук. пр. — 2001. — Т. 9. — С. 115 – 138 ; Pustovalov S. Zh. Kompleks kurhanov № 7, 8, 9 Dovhoi Mohyly u s. Barvynovka Zaporozhskoi oblasti / S.Zh. Pustovalov // Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu : zb. nauk. pr. — 2001. — Т. 9. — S. 115 – 138

23. Пятых Г. Г. О происхождении деревянной посуды срубной культуры Поволжья / Г. Г. Пятых // Советская археология. — 1984. — № 2. — С. 146 – 154 ; Pyatykh G. G. O proiskhozhdenii derevyannoy posudy srubnoy kultury Povolzhya / G. G. Pyatykh // Sovetskaya arkheologiya. — 1984. — № 2. — S. 146 – 154.

24. Раскопки Херсонской археологической экспедиции в 1980 г. / А. И Кубышев, В. В. Дорофеев, Ю. А. Шилов, С. В. Полин, и др. // Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України. — 1980. — № 15. — С. 155–229 ; Raskopki Khersonskoy arkheologicheskoy ekspeditsii v 1980 g. / A. I Kubyshev, V. V. Dorofeev, Yu. A. Shilov, S. V. Polin, i dr. // Naukoviy arkhiv Institutu arkheologii Natsionalnoi Akademii Nauk Ukraini. — 1980. — № 15. — S. 155–229

25. Романченко (Дангулжи) Н. Міфологічна семантика сміху в обрядових фольклорних текстах Правобережжя (опозиції «життя/смерть», «верх/низ») / Н. Романченко (Дангулжи) // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. - 2012. — Вип. 37, Ч.1. — С. 259 – 267 ; Pustovalov S. Zh. Kompleks kurhanov № 7, 8, 9 Dovhoi Mohyly u s. Barvynovka Zaporozhskoi oblasti / S.Zh. Pustovalov // Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu : zb. nauk. pr. — 2001. — Т. 9. — S. 115 – 138

26. Санжаров С. Н. Позднекатакомбные погребения из Северо-Восточного Приазовья / С. Н. Санжаров // Катакомбные культуры Северного Причерноморья : Источники, проблемы, исследования : сб. науч. тр. / редкол. : С. Н. Братченко (отв. ред.) и др. — Киев : ИА НАН УССР, 1991. - С. 235 – 253 ; Sanzharov S. N. Pozdnekatakombnye pogrebeniya iz Severo-Vostochnogo Priazovya / S. N. Sanzharov // Katakombnye kultury Severnogo

Prichernomorya : Istochniki, problemy, issledovaniya : sb. nauch. tr. / redkol. : S. N. Bratchenko (otv. red.) i dr. – Kiev : IA NAN USSR, 1991. - S. 235 – 253

27. Супруненко О. Б. Кургани поблизу хут. Дуканичі у Пониззі Псла /О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. — Київ : Інститут археології НАН України, 2010. — С. 398-400 ; Suprunenko O. B. Kurhany poblyzu khut. Dukanychi u Ponyzzi Psla /O. B. Suprunenko, I. M. Kulatova // Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r. — Kyiv : Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 2010. — S. 398-400

28. Тихомолова І. Р. Исследование курганов эпохи бронзы на Правобережье Днепра / И. Р. Тихомолова, З. Х. Попандопуло // Музейний вісник. – 2014. - № 14. – С. 49 – 83 ; Tikhomolova I. R. Issledovanie kurganov epokhi bronzy na Pravoberezhe Dnepra / I. R. Tikhomolova, Z. Kh. Popandopulo // Muzeinyi visnyk. – 2014. - № 14. – S. 49 – 83

29. Толстой Н. И. Перевоначивание предметов в славянском погребальном обряде / Н. И. Толстой // Исследования в области балто-славянской духовной культуры : погребальный обряд / отв. ред. В. В. Иванов, Т. Н. Свешникова. – Москва : Наука, 1990. – С. 119 – 128 ; Tolstoy N. I. Perevorachivanie predmetov v slavyanskom pogrebalnom obryade / N. I. Tolstoy // Issledovaniya v oblasti balto-slavyanskoj dukhovnoy kultury : pogrebalnyy obryad / отв. ред. В. В. Иванов, Т. Н. Свешникова. – Москва : Наука, 1990. – С. 119 – 128

30. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с. ; Tsimidanov V. V. Sotsialnaya struktura srubnogo obshchestva / V. V. Tsimidanov. – Donetsk, 2004. – 204 s.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2017 р.

S. Nebrat

INGUL CATACOMB CULTURE BURIALS WITH WOODENWARE

Woodenware is an integral part of material culture of people who lived in Steppe and Forest-steppe in the Middle Bronze Age. The evidence of it is numerous cases of its discovery in burial complexes of Ingul Catacomb culture (ICC). It's worth noting that there hasn't been any work devoted to woodenware of the Catacomb culture until recently.

The author of the article has the information concerning 1202 ICC burials. 67 complexes (5,6%) where the woodenware was found are among them. It should be noted that not all the complexes are equally informative. The poor integrity of the discoveries and their deformation prevent from specifying the size and shape of the items. Five types of woodenware made by ICC craftsmen come from the Northern Black Sea region burial grounds. They are: the 1st type is a cup, the 2nd type is a pot, the 3rd is a tray, the 4th is a scoop, the 5th is a basket.

Some wooden cups could be the prototypes of the ceramic ware. Several items were decorated with the decorative pattern. In the course of the archeological material analysis some cases of uncommon arrangement of woodenware were detected. In some complexes (about 20%) different researchers were able to establish as a fact that there was a cup turned upside down in the grave.

Discoveries mapping enabled to make some observations. The largest quantity of the burial grounds with the woodenware was found in the mounds of the Ingulets basin (the upper reaches and middle reach) and the Molochnaya basin. The majority of other graves come from the steppes of Tavriya and the Dnieper lower reaches. In some regions there were almost none woodenware in the funeral inventory.

The woodenware can be chiefly connected with the graves of the adults (men in the main, occasionally women). We can also trace the manipulations with the decedents' heads in 23 (35% of complexes). In these burial grounds the heads had been cut off and lay beside. In most cases face modelling on skull was made with the help of clay mixture with different admixtures.

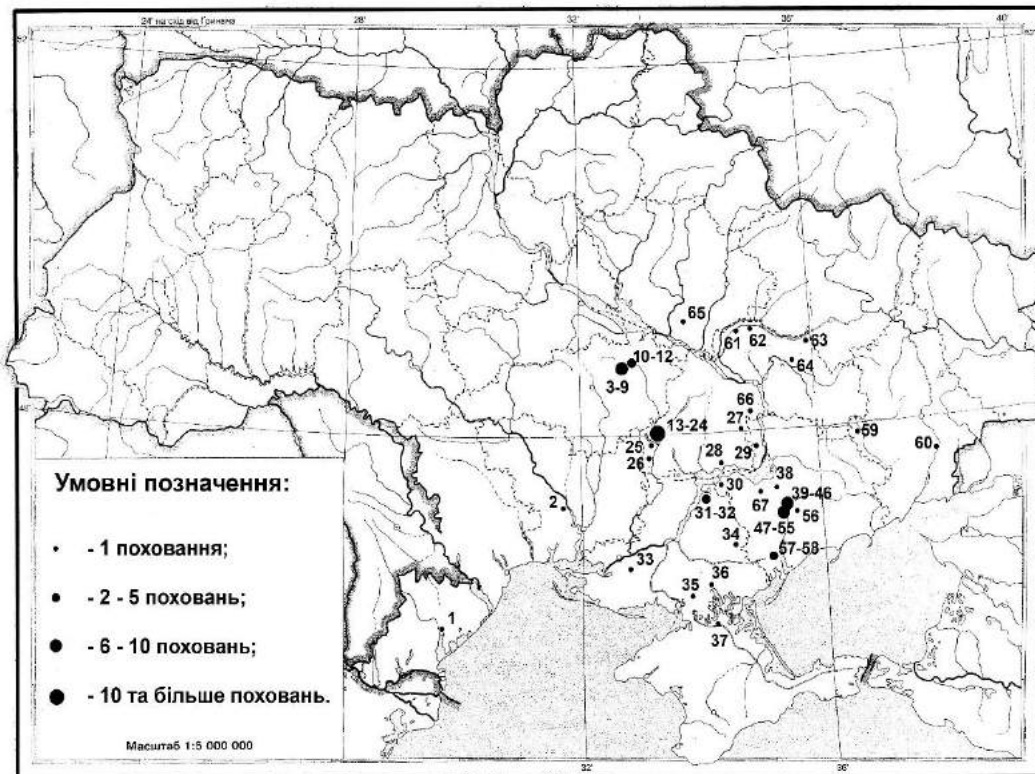
22 bronze items come from 14 burial grounds (21%). It's a high rate as metal findings in the ICC burial grounds are very rare (according to the author's estimates their rate is hardly more

than 6%). In almost every fourth grave with the woodenware there were arms. This rate is also high.

The woodenware as well as other categories of inventory performed in the funeral rite the certain symbolic functions connected with the ideas of the afterlife and mythological thinking.

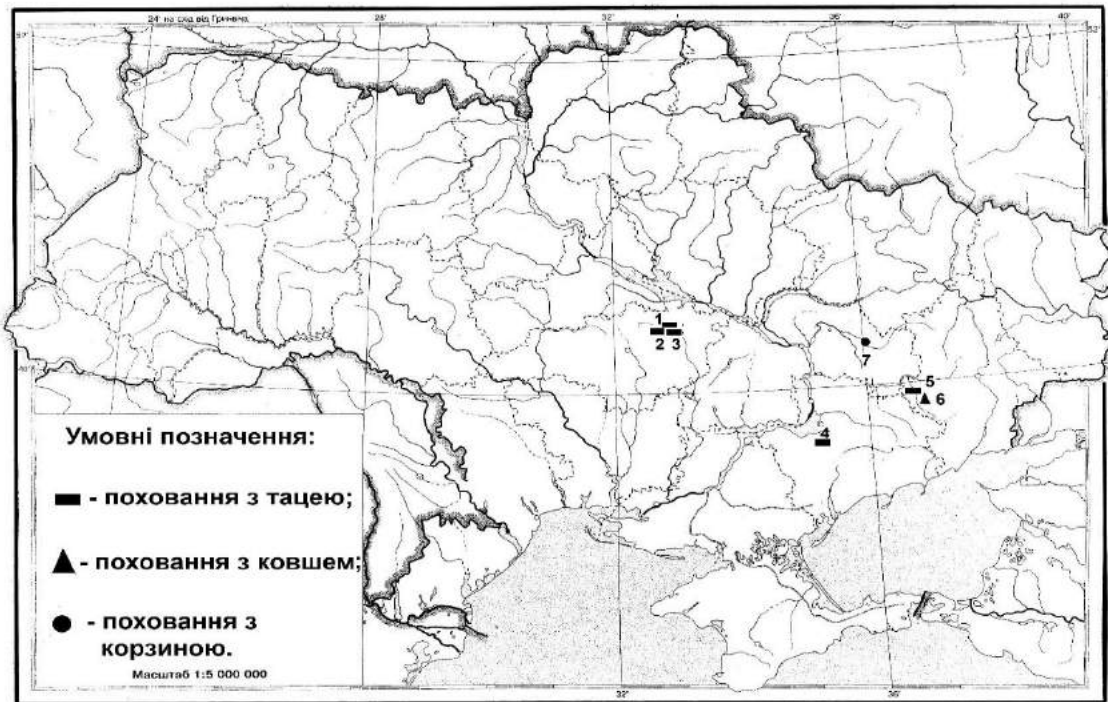
Key words: Woodenware, Ingul Catacomb culture.

Рис. 1. Карта розміщення поховань інгульської катакомбної культури з дерев'яними чашами.

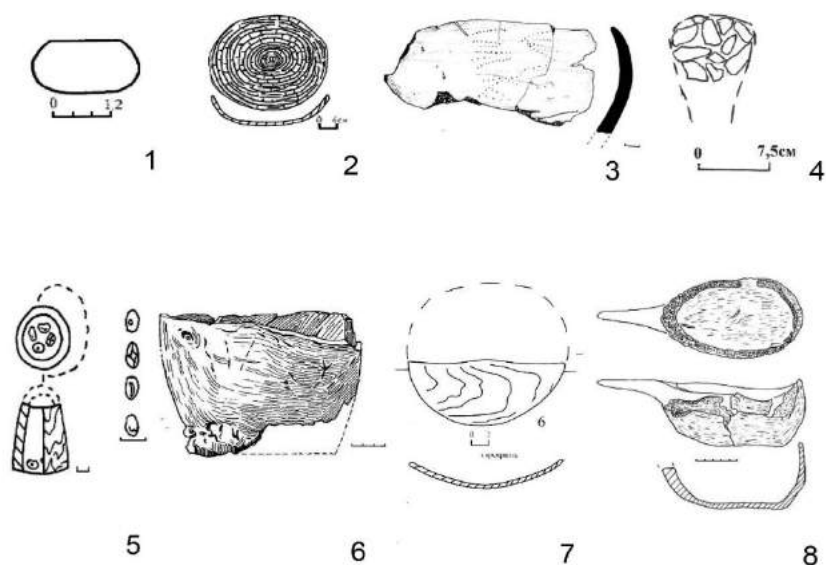
1. Трапівка, к. 6, п. 13; 2. Ковалівка V, к. 1, п. 4; 3-9. Головкивка II, к. 11, пп. 2, 6, 7; III, к. 14, п. 12; IV, к. 8, п. 2; V, к. 1, п. 4; к. 6, п. 10; VI, к. 23, п. 2; 10-12. Звенигородка X, к. 1, пп. 2, 4; к. 5, п. 4; 13-14. Приворотна балка, к. 1, п. 14; к. 4, п. 9; 15. Новокриворізьський ГЗК, к. 1, п. 5; 16. Близнюки, к. 10, п. 6; 17. Рядові Могили, к. 1, п. 9; 18. Довга Могила (к. 1 та 2), к. 2, п. 2; 19-20. Рибасово II, к. 1, пп. 4, 8; 21. Ремонтирська Могила, п. 5; 22. Три Брати (Недайвода), к. 1, п. 16; 23. Войкове (Новоселівка), к. 2, п. 3; 24. Рядові Могили (Веселі Терни, Першотравневий кар'єр Північного ГЗК), к. 1, п. 8; 25. Царьова Могила, п. 16; 26. Дубова Могила, п. 3; 27. Григорівка, к. 1, п. 1; 28. Нікополь, к. 3, п. 22; 29. Нове Запоріжжя, к. 1, п. 17; 30. Мамай Гора, к. 185, п. 3; 31-32. Первомайівка I, к. 1, пп. 2, 10; 33. Костогризове, к. 1, п. 1; 34. Сімієва Могила (Широка балка), п. 1; 35. Першокостянтинівка, к. 1, п. 21; 36. Сергіївка II, к. 4, п. 15; 37. Цілинне, к. 1, п. 25; 38. Барвинівка, к. 7, п. 2; 39-46. Заможне, к. 5, пп. 1, 2, 5, 7; к. 6, п. 3; к. 7, пп. 2, 3, 4; 47-55. Виноградне, к. 3, пп. 35, 36; к. 4, пп. 7, 8; к. 8, п. 1; к. 12, п. 1; к. 33, пп. 3, 4; 56. Аккермень I, к. 17, п. 4; 57-58. Вовчанськ II, к. 1, пп. 23, 26; 59. Бурлацьке, к. 3, п. 4; 60. Роздольне, к. 3, п. 12; 61. Заплавка I, к. 4, п. 9; 62. Бузовка III, к. 1, п. 7; 63. Довга Могила (Терни) II, к. 4, п. 3; 64. Благодатне IV, к. 13, п. 11; 65. Дуканичі, к. 3, п. 1; 66. Малозахар'їне, к. 1, п. 5; 67. Балки, Висока Могила, п. 17.

Рис. 2. Карта розміщення поховань інгульської катакомбної культури з дерев'яними тацями та ковшем.

1. Головкивка II, к. 11, п. 6; 2. Головкивка IV, к. 7, п. 5; 3. Головкивка IV, к. 8, п. 4.
 4. Барвинівка, к. 7, п. 16; 5. Бурлацьке, к. 3, п. 4; 6. Бурлацьке, к. 3, п. 3; 7. Шандрівка III, к. 3, п. 4.

Рис. 3. Дерев'яний посуд з поховань інгульської катакомбної культури.

1. Заможне, к. 5, п. 7; 2. Виноградне, к. 8, п. 1; 3. Царьова Могила, п. 16; 4. Рядові Могили (Веселі Терни, Першотравневий кар'єр Північного ГЗК), к. 1, п. 8; 5. Малозахар'їне, к. 1, п. 5; 6. Балки, Висока Могила, п. 17; 7. Виноградне, к. 8, п. 7; 8. Бурлацьке, к. 3, п. 3.